

ՆՎԻՐՎՈՒՄԷ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅՐ ՇԱՐՄԵՏԱՆԸ

XIX դարի 90-ական թվականներին Աբդուլ Համիդ II-ի սանձազերծած հայկական կոտորածներն իրենց ծավալով և սուկալի դաժանությամբ անմասխաղեպ էին մույնիսկ Օսմանյան կայսրության պատմության քառուղիներում, որի «գրեթե բոլոր էջերը», համաձայն ֆրանսիացի մշակավոր քաղաքական գործիչ, սոցիալիստ Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի դիպուկ բնորոշման, «աղտոտված են արյունով»¹: Հավանաբար որևէ երկրում համիդյան ցեղասպանության այս փուլը, որին զոհ գնացին շուրջ 300.000 արևմտահայեր, այնպիսի լայն արձագանք չի գտել, ինչպես Ֆրանսիայում, ուր բողոքի իրենց ձայնն են բարձրացրել քաղաքական տարբեր դիրքորոշում ունեցող ամենամշակավոր գործիչները (Ժան Ժորես, Ժորժ Կլեմանսո², Դենի Կոշեն, Ֆրանսիս դը Պրեսանսե), գրողները (Անատոլ Ֆրանս) և պատմաբանները (Ալբեր Վանդալ³, Էդուարդ Դրիո, Անատոլ Լերուա-Բոլիո), կազմակերպվել են հրապարակային դասախոսություններ, լույս են ընծայվել փաստաթղթերի ժողովածուներ, ֆրանսիացի ականատեսների հուշեր, գրքեր, հոդվածներ:

Ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի իրենց ձայնն են բարձրացրել նաև ֆրանսիայի կրոնական գործիչները, որոնց դրոշակակիրն առաքելական միսիոներ, Արևելքի դպրոցների բարեգործական ընկերության տնօրեն, Վատիկանի հանձնարարությամբ եվրոպական տարբեր երկրներում բազմիցս դիվանագիտական առաքելություններ ի կատար ածած հայր Ֆելիքս Ծարմետանն (1844-1921) է: Վերջինս 1890-ական թթ. լայնածավալ աշխատանք է իրականացրել ոչ միայն արևմտահայության եղեռնի հավաստի պատկերը ֆրանսիական հասարակայնությանը ներկայացնելու⁴, այլև հանգամանությունների միջոցով արևմտահայերին մլոխապես

¹ Pour l'Arménie et la Macédoine. Préface de V. Bérard. Introduction de P. Quillard. Rapport de Francis de Pressensé, Paris, 1904, p. 21-22.

² Տե՛ս Վ. Պողոսյան, Համիդյան կոտորածները և Ժորժ Կլեմանսոն // «Ազգ», 24. 4. 2002:

³ Տե՛ս Վ. Պողոսյան, Ներածություն // Ալբեր Վանդալ, Հայերը և բարենորոգումները Թուրքիայում, Երևան, 2001:

⁴ St'e'u P[ère] F[eli]x Charmetant, Martyrologe arménien. Tableau officiel des massacres d'Arménie dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople et statistique dressée par des témoins oculaires, Paris, s. d.; *idem*: L'Arménie agonissante et l'Europe chrétienne. Appel aux chefs d'État. Paris, s. d; *idem*: Le Livre jaune et la question d'Orient // Revue diplomatique et coloniale (Paris), 1897, N 1, du 1er mars.

օժանդակելու ասպարեզում:

Հայ դատի բոցաշունչ պաշտպանը համիդյան ջարդերը մշավակող՝ Փարիզի Լյուքսեմբուրգյան ակումբում 1896 թ. մայիսի 18-ին ունեցած իր առաջին իսկ ելույթում ցեղասպանության մեկնաբանման հարցում գրավել է միանգամայն հստակ դիրքորոշում՝ այն դիտելով իբրև բացառապես կրոնական հողի վրա խարսխված եղելություն: «Մի ամբողջ ժողովուրդ իր հավատի պատճառով,- գրում է նա,- մահմեդական մոլեռանդության կողմից դատապարտված է բնաջնջման և մահվան»⁵: Ինչ վերաբերում է հրաշքով փրկվածների կրած «սարսափների մանրամասներին», ապա դրանք, ըստ նրա, գործադրվել են, որպեսզի հայերին «հարկադրեն ուրանալու իրենց հավատը»⁶:

Սրտի անհուն կսկիծով է հայր Ծարմետանն արձագանքում յաթաղանից փրկված հայերի անելանելի կացությանը. «Ի՛նչ արհավիրք, ի՛նչ թշվառություն կարող է համեմատվել հազարավոր քրիստոնյաների արհավիրքների և թշվառությունների հետ, որոնցից խլել են ամեն ինչ, որոնց տները կողոպտել են ու հրկիզել և որոնք մնում են անապատում, առանց հագուստի, առանց մթերային պաշարների, որոնք դատապարտված են կա՛մ ուրացողության, կա՛մ սովամահության՝ եթե մենք նրանց շուտափույթ օգնության չհասնենք»⁷:

Ողբերգական իրադարձությունների ծավալմանը զուգընթաց, ընդլայնվել են նաև հայր Ծարմետանի հայանպաստ գործունեության շառավիղները, և ֆրանսիացի հոգևորականն անվարանորեն ձեռնամուխ է եղել հայկական կոտորածների վրա լույս սփռող արժանահավատ փաստաթղթերի հրապարակմանը: Հարկ է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել այս խիստ էական հանգամանքի վրա, քանզի նա առաջիններից էր, ովքեր մինչ այդ՝ հայերի ցեղասպանության մասին աղոտ պատկերացում ունեցող ֆրանսիական հասարակայնության սեփականությունը դարձրին Օսմանյան կայսրությունում ծավալված իրադարձությունների անքող պատկերն արտացոլող վավերագրերի՝ զուցե փոքրածավալ, սակայն արժեքավոր ժողովածուներ, որոնց օգնությամբ հնարավոր դարձավ թեև մասամբ, այդուհանդերձ ստույգ պատկերացում կազմել կոտորածների ընթացքի և ծավալի մասին:

Հայր Ծարմետանի կողմից, հավանաբար 1896 թ., լույս ընծայված շատ կարևոր՝ «Հայկական մահատակություն» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուն ամփոփում է ֆրանսիական և հայկական ծագում ունեցող մի շարք արժանահավատ փաստաթղթեր, որոնք ուղեկցվում են նրա սեղմ, բայց ընդգրկում մեկնաբանություններով: Այդ փաստաթղթերի թվում առանձնանում է «Հայաստանի կոտորածների պաշտոնական աղյուսակը», որն առաջին անգամ հրապարակվել է նրա մահ

⁵ Conférences sur les massacres d'Arménie // La vérité sur les massacres d'Arménie. Documents nouveaux ou peu connus. Par un Philarmène, Paris, 1896, p. 91. Տե՛ս նաև R[évérend] P[ère] F[eli]x Charmetant, Livre d'or des martyrs de la Charité. Hommage aux victimes de la catastrophe du 4 mai 1897, Paris, 1897, p. VIII, IX:

⁶ Conférences sur les massacres d'Arménie, p. 91-92.

⁷ Նույն տնդում, էջ 93:

խաձեռնությամբ (ավելի ուշ այն զետեղվել է նաև Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերն ընդգրկող «Դեղին գրքում»)՝⁸

Հայր Ծարմետանի ջանքերի շնորհիվ հրապարակված այս փաստաթուղթն առաջին անգամ, ըստ էության, արժեքավորել է Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնը՝ Արտաքին գործերի նախարար Բերտեյոյին ուղղված՝ 1896 թ. հունվարի 25-ի թվակիր նամակում. «Այս աշխատանքն իրականացվել է վեց դեսպանների կողմից՝ համաձայն այն զեկուցագրերի, որոնք նրանց են հղել իրենց համապատասխան հյուպատոսները: Այդ զեկուցագրերը քննարկվել են համատեղ ձևով և համեմատվել, որոնց համադրությունից ծնունդ է առել այս աղյուսակը»: Կամբոնն, ի դեպ, աղյուսակում ամփոփված տեղեկություններն ամենևին սպառնիչ չի համարում, քանզի, համաձայն նրա հավաստման, «փոստն այդ իրադարձությունների մասին ամեն օր հաղորդում է նորանոր մանրամասներ»⁹:

Ամեն դեպքում, խոսքը վերաբերում է մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող փաստաթղթի, որն ամենայն մանրամասնությամբ արտացոլում է 1895 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Օսմանյան կայսրության տասնմեկ վիլայեթներում ծավալված իրադարձությունները: Աղյուսակը բաղկացած է հինգ սյունակից, որոնք համապատասխանաբար տեղեկություններ են հաղորդում կոտորածների տեղավայրերի, ամսաթվերի, զոհերի քանակի, տեղի ունեցած անցքերի և դրանց դրդապատճառների, իշխանությունների ունեցած դիրքորոշման մասին: Փաստաթղթում բազմիցս հստակորեն մատնանշվում է հայերի ցեղասպանությանն իշխանությունների ունեցած մեղսակցությունը, որոնց թողտվությամբ, իսկ հաճախ՝ կարգադրությամբ տեղի են ունեցել կոտորածները, ինչպես նաև ընդգծվում գորքերի մասնակցությունը ջարդերին ու կողոպուտին¹⁰:

Հայր Ծարմետանը գնահատելով «այս պաշտոնական փաստաթուղթն իբրև բացարձակապես արժանահավատ, որն առանց չափազանցությունների և սին արտահայտությունների, թվերի ու փաստերի անողոքությամբ իրազեկ է դարձնում Հայաստանի կոտորածների իսկությանը, որոնք չափերով և սարսափելի մանրամասներով մեծապես գերազանցում են՝ առաջին տեղեկությունների շնորհիվ մեզ համար բացահայտված պատկերը», դրա լույս ընծայումը համարում է իր «մարդասիրական և հայրենասիրական պարտքը»¹¹:

Աղյուսակի տեղեկությունները չհամարելով ամենևին ամբողջական և վերջնական, հայր Ծարմետանն այնուամենայնիվ, դրա վերլուծությունից հանգում է միակ հնարավոր հետևությանը, պնդելով, որ խոսքը վերաբերում է «իսկական մարտիրոսության: Արժանահավատ թվերի միջոցով այն (աղյուսակը - Վ. Պ.) օր առ օր, ամիս առ ամիս, հավաստում է, որ զոհերի՝ միայն հիմնական բնակավայրերում

⁸ Stru Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire ottoman 1893-1897, Paris, 1897, p. 199-211:

⁹ Նույն տեղում, էջ 198:

¹⁰ P[ère] F[eli]x Charnetant, Martyrologe arménien, p. 10-40.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 3:

ճշգրտված թիվը հասնում է գրեթե երեսուն հազար կոտորված քրիստոնյայի, եթե նույնիսկ մի կողմ թողնենք այն մարդկանց շատ ավելի ահռելի թիվը, ովքեր մորթվել են հյուպատոսների տեսադաշտից դուրս, քրիստոնյաների՝ այսօր ավերված հազարավոր գյուղերում»¹² (ընդգծումը հեղինակիմն է - Վ. Պ.):

Ժողովածուում տեղ են գտել նաև հինգ այլ փաստաթղթեր, որոնցից ամենահետաքրքիրն ակաճատեսների վկայությունների հիման վրա՝ գրիգորյան եպիսկոպոսության անդամներից մեկի կազմած «Համառոտ վիճակագրություն» է: Այստեղ արդեն մանրամասնորեն նկարագրվում են ոչ միայն կայսրության տասնմեկ վիլայեթների գյուղերում տեղի ունեցած վայրագությունները, կանանց (այդ թվում՝ հղի) նկատմամբ գործադրված սոսկալի բռնությունները, այլև քահանայների սպանությունները, եկեղեցիների և վանքերի պղծումն ու կողոպտումը¹³:

«Հայկական մահափախություն» ժողովածուից զատ, հայր Ծարմետանը, հավանաբար 1897 թ., առանձին գրքուկով լույս է ընծայել ևս մեկ արժեքավոր փաստաթուղթ. խոսքը վերաբերում է արևմտահայերի՝ «Ռուսական տարածքում գտնվող Արարատի և Կովկասի մեր հայ եղբայրներին» հղած՝ 1896 թ. դեկտեմբերի 15-ի թվակիր դիմումին: Դրան նա կցել է՝ «Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած վեց մեծ տերությունների պետական ղեկավարներին, վարչապետներին, դեսպաններին և մախարարներին» ուղղված իր կոչը, որով նրանց հորդորում է փրկել «ամենքի կողմից լքված այս ժողովրդին, որը ներկայումս բնաջնջվում է ոչ թե մեծ հեկատոմբերում (զանգվածային սպանության վայրերում), այլ կրելով՝ պատմության մեջ երբևէ չարձանագրված ամենասոսկալի և ամենաարսափելի տառապանքները»¹⁴:

Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի բնակիչների մասին պատմող փաստաթղթին, ապա դրանում մանրամասնորեն շարադրված են զանգվածային կոտորածներին հաջորդած ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության հանդեպ դրսևորվող նոր վերաբերմունքի առանձնահատկությունները՝ անողորմ հալածանքները, մասնավոր սպանությունները, տնտեսական կեղեքումը, բռնի կրոնափոխության պարտադրումը և այլն, որոնք հետապնդում են «հայ ազգության դանդաղ, սակայն հավաստի բնաջնջման» նպատակը¹⁵:

Տարբեր առիթներով թուրքերին համեմատելով ամենավայրագ բարբարոսների հետ, ինչպիսիք են Զինգիզ խանը, վանդալները, հոները, հայր Ծարմետանը մատնանշում է այն էական զանազանությունները, որոնք առկա են վերջիններիս և թուրքերի վարքագծի միջև: Համաձայն նրա՝ եթե մախորդ դարաշրջաններում մարդկային հասարակության պատմության խաչմերուկներում քրիստոնյա ժողովուրդների հետ ունեցած շփումների ընթացքում իրենց արյունոտ հետքը թողած բարբարոսների հանցանքները պարբերական բնույթ չեն կրել, ապա թուրքերը՝ դանդաղ և վեր մնացել են տարբեր քրիստոնյա ազգությունների ագահ և վայրենի բռնա-

¹² Նույն տնդում, էջ 4:

¹³ Նույն տնդում, էջ 46-70:

¹⁴ Père F[eli]x Charmetant, L'Arménie agonissante et l'Europe chrétienne, p. 1-2.

¹⁵ Նույն տնդում, էջ 11:

կալները», որոնց կողմից քրիստոնյաների մկատմամբ կիրառվում են այնպիսի «կատաղի հալածանքներ, որոնք ավելի սարսափելի են, քան Դոմենտիանոսի և Ներոնի հալածանքները»¹⁶:

Վերը նշված փաստաթղթերի հետ հիմնարար ծանոթությունը հայր Օարմետանին հնարավորություն է ընձեռել իրադարձությունների զարգացմանը հանդնաց՝ ամբողջությամբ ընկալելու թուրքերի կողմից հայերի մկատմամբ կիրառվող քաղաքականության ոլորտում ի հայտ եկած փոփոխությունների իմաստը. «Թվում է, թե թուրքերն այսօր ցանկանում են հետևել այլ տակտիկայի: Իրենց կայսրության քրիստոնյաներին բնաջնջելու համար, նրանք այլևս նրանց չեն կոտորում զանգվածաբար, այլ աշխատում են ամայացված մահացնելով բարոյալքել քրիստոնյա կնոջը, որին, կոտորածների պահին, ավելի հաճախ խնայել են և ուրացության դրդել հայկական ընտանիքներին ու համատարած գյուղերին»¹⁷:

Գործելակերպի այդ փոփոխությանը, մեկ այլ առիթով, մա տալիս է հետևյալ սպառնիչ մեկնաբանությունը. «Թուրքերը հասկացել են, որ այս սպանություններից Եվրոպայում վերջապես սկսել է հուզվել, և քանի որ նրանք այժմ երկյուղում են զինված միջամտությունից՝ փոխել են տակտիկան: Մեկ տարուց ի վեր, հատկապես ամենահետապուր մահացնելով, նրանք ամենաահարկու և ամենաանողոք հալածանքների միջոցով որդեգրել են հայ ազգությանը տանջահարությամբ մահատակելու, քողարկված ձևով բնաջնջելու մեթոդները, որին երդվել են անհետացնել դանդաղորեն, սակայն անվարանորեն, դիմելով սակայն անհրաժեշտ զգուշությունների, որպեսզի Եվրոպային մեծ հուզմունք չպատճառեն»¹⁸:

Նշված ժողովածուներում հրապարակված փաստաթղթերին հայր Օարմետանի տված մեկնաբանությունները վկայում են Օսմանյան կայսրությունում 1890-ական թվականներին ծավալված ողբերգական իրադարձությունների վերլուծության հարցում նրա դիրքորոշման կրած էական փոփոխությունների մասին: Եթե առաջին ելույթում մա հայերի կոտորածները պայմանավորում էր բացառապես կրոնական ակունքներից բխող՝ մահմեդական մոլեռանդ բնակչության գործողություններով, ապա այժմ, վերստին մատնացույց անելով «կրոնական մոլեռանդության» և «քրիստոնյա ժողովրդի դեմ մահմեդականների կողմից ցուցաբերված մոլեգնության» հանգամանքը, պարբերաբար ընդգծում է ջարդերի իրականացման հարցում օսմանյան իշխանությունների դերը, եղեռնի «կանխամտածված և մախապատրաստված» բնույթը¹⁹:

«Մի ամբողջ քրիստոնյա ժողովուրդ,- գրում է մա,- կարճ ժամանակամիջոցում, մահմեդական միապետի կողմից, որին իր ռհիրները մարդկային հասարակությունից դուրս են դնելու, հանիրավի դատապարտված է անհետացման»²⁰: Մեկ այլ ա-

¹⁶ P[ère] F[eli]x Charmetant, Martyrologe arménien, p. 41, 42.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 42:

¹⁸ Père F[eli]x Charmetant, L'Arménie agonissante et l'Europe chrétienne, p. 4.

¹⁹ P[ère] F[eli]x Charmetant, Martyrologe arménien, p. 41.

²⁰ Père F[eli]x Charmetant, L'Arménie agonissante et l'Europe chrétienne, p. 1.

դիրքով անդրադառնալով կայսրության տասնմեկ մահաճգնեցում թուրքական իշխանության աներկայացուցիչների՝ հայկական կոտորածների հարցում ունեցած մեղսակցությանը, մա մատնանշում է, որ հենց վերջիններս են «թուլլատրել քրիստոնյա բնակչության կոտորածը, եթե դրանք մրանց իսկ կողմից չեն կազմակերպվել»²¹:

Թեև հայր Ժարմետանի հայացքների համակարգում կրոնական գործոնի վնասող ճշմանակությունը շարունակում է պահպանել գերիշխող դիրքեր, այդուհանդերձ ակնհայտ է, որ մորանոր փաստաթղթերի հետ ծանոթությանը զուգընթաց՝ մրա ուշադրությունը հավասարապես սևեղվել է մահ կոտորածների հարցում օսմանյան իշխանությունների ունեցած ղեկավար դերի վրա: Կրկին անդրադառնալով թուրքերի գործելակերպի փոփոխությանը, օրինակ, մա գրում է. «Այստեղ ևս, թվում է, թե գոյություն ունի մի ծրագիր, որին իշխանությունները հետևում են համաչափորեն՝ թե՛ քրիստոնյա կանանց բարոյալքելու, թե՛ հայերին հարկադրաբար իսլամն ընդունել տալու համար»²²: Ընդհանուր առմամբ, 1895-1896 թթ. «սարսափելի հեկատոմբերն», ըստ մրա, երևան են եկել «համաձայն տրված հրամանի և ազդանշանի»²³:

Այսպես, եզրափակելով իր մտորումները, մա եզրակացում է. «Թուրքիայում ունեցած իր աներկայացուցիչների միջոցով մա [Եվրոպան - Վ. Պ.] տեղեկացել է այս սարսափելի ողբերգության բոլոր մանրամասներին: Նա իրազեկ է դարձել, որ երեք ամսվա ընթացքում քրիստոնյաների իսկական հեկատոմբերն ի հայտ են եկել ոչ թե անցողիկ, ծայրահեղ գրգռվածության հետևանքով, այլ հստակ կազմակերպված ծրագրի հիման վրա, որը մախապատրաստվել է խնամքով և կենսագործվել սառնասրտորեն»²⁴: Ուստի, մա հանգում է միակ հնարավոր հետևության, այն է՝ այս ոճրագործության համար «սուլթանին ուղղակիորեն պատասխանատու ճանաչելու» անհրաժեշտությանը²⁵:

1897 թ. լույս ընծայված «Դեղին գրքում» ամփոփված դիվանագիտական գրադրությունների ընթերցումը մեծապես նպաստել է հայր Ժարմետանի հայացքների հետագա էվոլյուցիային, որն այդուհետև համիդյան կոտորածներին տվել է ավելի սպառնիչ, քան մինչ այդ, մեկնաբանություններ՝ դրանք դիտելով իբրև «մի ողջ ազգության կամխամտածված, անողորմ և դիտավորյալ բնաջնջում, որը մոլեռանդ մահաճգնաների միջոցով իրականացվել է թուրքական իշխանությունների, կանոնավոր բանակի և կառավարության գործակալների կողմից, որոնք թվում է, թե պարտադրել էին շատ ավելի արյունաբերու՝ քան Չինգիզ խաները և Լենկ Թեմուրները միապետի՝ վաղուց ի վեր մախապատրաստած ծրագրի համաչափ կենսագործումը»²⁶:

²¹ P[ère] F[eli]x Charmetant, Martyrologe arménien, p. 96.

²² Նույն տեղում, էջ 42:

²³ Père F[eli]x Charmetant, L'Arménie agonissante et l'Europe chrétienne, p. 4.

²⁴ P[ère] F[eli]x Charmetant, Martyrologe arménien, p. 95-96.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 96:

²⁶ F[eli]x Charmetant, Le Livre jaune et la question d'Orient, p. 3.

Այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ չնայած մեզ հետաքրքրող հարցում հայր Օարմետանի ըմբռնումների ընդլայնմանը, իրադարձությունների նկատմամբ շատ ավելի ընդգրկում մոտեցման դրսևորմանը, նա այդուհանդերձ, ամբողջությամբ չի ըմբռնել օսմանյան կառավարության հայաջինջ քաղաքականության բուն իմաստը, որը հանգում էր արևմտահայության բնաջնջման միջոցով բռնագրավված հայկական պատմական տարածքների հայաթափմանն «ավելորդ» և «անհանգրստություններ պատճառող» ժողովրդից:

Հարկ ենք համարում հայր Օարմետանի հայացքների համակարգում առանձնացնել նաև ուշադրության արժանի մեկ այլ առանցքային՝ եվրոպական մեծ տերությունների և մասնավորապես Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանների քաղաքականության խարազանման հանգամանքը, որոնց կողմից, ինչպես նա նշում է, և ոչ մի «պաշտոնական խոսք չի ասվել ի նպաստ զոհերի»: «Իբրև մարդ, իբրև ֆրանսիացի և իբրև քահանա, - հայտարարել է նա դեռևս իր առաջին ելույթում, - ես դրա համար զգում եմ եռակի ամոթ»²⁷:

Մանրամասն վերլուծելով համիդյան կոտորածների ընթացքում արևմտահայության հանդեպ եվրոպական պետությունների գրաված անկարեկից և անտարբեր վարքագիծը, հայր Օարմետանը չի վարանել զանազան առիթներով խստագույնս դատապարտելու նրանց պարսավելի դիրքորոշումը: Ցեղասպանության «բուն մեղավորը», նրա կարծիքով, Եվրոպան է²⁸, այն «քրիստոնյա Եվրոպան, որը մեղավոր է, քանզի թույլատրել է այս ահարկու հեկատոմբերի երևան գալը Հայաստանում, որտեղ 300.000 քրիստոնյաներ հենց նոր մորթվել են, կենդանի այրվել ու սպանվել ամենասարսափելի խոշտանգումների պայմաններում»²⁹: Նա դառնությամբ է արձանագրում, որ երեք տարի շարունակ, հայերի բնաջնջման ծրագրի կենսագործման ժամանակ, «Բելլիկի պայմանագրի ներքո ստորագրած տերությունները ոչինչ չեն կարողացել անել դրա ընթացքը կասեցնելու համար, իսկ նրանց անզոր դիվանագիտությունը որևէ խոչընդոտ չի հարուցել, քանզի նրա միջամտությունը վերածվել է պարզունակ ներկայացուցչությունների, բանակցությունների կամ սպառնալիքների, որոնք Թուրքիան չի բարեհաճել նույնիսկ լրջորեն ընդունելու»³⁰:

Հայր Օարմետանի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև թուրքական դիվանագիտության խորամանկ մեքենայությունները: Ինչ վերաբերում է «թուրքին», ապա վերջինս դիվանագիտության ասպարեզում և ոչ մեկից չի երկյուղում. «Նա ամենաբարձր մակարդակով է տիրապետում խուսափողական պատասխաններ տալու, հարցերի լուծումը հետաձգող բանաձևերի մշակման արվեստին. նա սեթևեթելու արվեստի, անպտուղ քննարկումների վարպետ է և ոչ մեկն ի վիճակի չէ, ավելի հմտորեն, քան նա, բանակցություններն ապարդյուն դարձնելու և վճիռները հետա-

²⁷ Conférences sur les massacres d'Arménie, p. 92.

²⁸ P[ère] F[eli]x Charmetant, Martyrologe arménien, p. 96.

²⁹ R[évérend] P[ère] F[eli]x Charmetant, Livre d'or des martyrs de la Charité, p. IX.

³⁰ F[eli]x Charmetant, Le Livre jaune et la question d'Orient, p. 3.

ձգելու ու իրեն ճնշող գործառնությունները ձախողելու համար անհրաժեշտ ժամանակ շահելու»³¹:

Իրեն ազնիվ ֆրանսիացի, հայր Ծարմետանը խիստ ազդվել է մասնավորապես հայկական ցեղասպանությանն ի տես՝ ֆրանսիական կառավարության կողմից պահպանվող լռությունից: «Դեղին գրքի» ընթերցումից հետո, նա ցավով ընդգծել է. «Հիրավի, մնում ենք ապշած և վրդովված, որ ֆրանսիական կառավարությունը կարող էր մնալ փաստաթղթերը հրատարակելու համար սպասել չորս տարի, որոնց ընթացքում նա Ֆրանսիան, խորհրդարանը, հասարակական կարծիքն անջրպետել է այս դարի ամենաճանաչակից, ամենաահարկու և ամենաողբերգական անցքերից և նրանց պահել ամենակատարյալ անհրազելության մեջ: Արդյո՞ք մենք ապրում ենք հանրապետական, թե կամայական վարչակարգի օրոք: Թվում է, թե Լյուդովիկոս XIV-ը և Նապոլեոնը կվարանեին, այսչափ երկար ժամանակ, զաղտնի պահել մնալ կարևորություն ունեցող փաստաթղթերը»³²:

Հայր Ծարմետանն անողոր է մասնավորապես իր լռությամբ իրականությունը հասարակական կարծիքից թաքցնող ֆրանսիական մամուլի նկատմամբ. «Մեղավորը մասնավորապես մամուլն է: Մենք ցավով տեսանք, հազվադեպ բացառություններից զատ, թե ինչպես է անգամ ամենաքաջարի և ամենամարտնչող լրագրերի մեծամասնությունը մերժում մեր հաղորդումներն ու լռություն պահպանում»³³:

Փոխարենը, նա գովեստի խոսքեր է ուղղում Եկեղեցու հասցեին, որը չի զլացել օգնության ձեռք մեկնելու զոհերին և իրեն քաջալերել է նրանց համար հանգանակությունների կազմակերպման միջոցով գումարներ հայթայթելու հարցում³⁴, շեշտում է բազմաթիվ եպիսկոպոսների ցուցաբերած աջակցությունը³⁵:

Խիստ հատկանշական է, որ ամենախիստ ձևով դատապարտելով ոչ միայն օսմանյան կառավարության և Աբդուլ Համիդի արյունոտ թաղաքականությունը,

³¹ Նույն տեղում:

³² Նույն տեղում, էջ 4:

³³ Conférences sur les massacres d'Arménie, p. 92.

³⁴ Այս հարցի կապակցությամբ, հայր Ծարմետանը մեկ այլ առիթով հավաստել է. «Կոտորածների առաջին իսկ պահից մենք մեր գրասենյակներում կազմակերպել ենք հասարակական հանգանակություն, որի շնորհիվ հազարավոր հայեր արդեն փրկվել են աներկա մահից կամ ուրացողությունից»: St'us R[évérend] P[ère] F[el]ix Charmetant, Livre d'or des martyrs de la Charité, p. IX: Նշենք նաև, որ թե՛ 1897 մայիսի 4-ին Փարիզի Գթության շուկայում բռնկված հրդեհի զոհերի հիշատակին նվիրված՝ խմորո առարկա գիրքը, թե՛ 1896 թ. հրատարակած «Հայկական մահադատություն» խորագիրը կրող փաստաթղթերի ժողովածուն, նա վաճառքի է դուրս բերել ինքուր հայկական կոտորածների զոհերի կազմակերպված հանգանակության:

³⁵ Conférences sur les massacres d'Arménie, p. 92-93. Այս առթիվ արքա Պիզանին ևս, անդրադառնալով Ֆրանսիայում ձեռնարկված հայանպաստ միջոցառումներին, 1896 թ. մայիսին հավաստել է. «Հմարավոր է դարձել ավելի քան 200.000 ֆրանկ ուղարկել՝ հոգալու համար ամենահարատապ կարիքները. սովից և ցրտահարությունից մահվան դուռը հասած այս դժբախտներին հաց և հագուստ է տրամադրվել»: St'us L'abbé P. Pisani, Les massacres d'Arménie. Conférence faite à l'Institut Catholique de Paris le 3 mai 1896, Paris, 1896, p. 22:

այլև մեծ տերությունների անկարելից վարքագիծը, հանդիմանելով Եվրոպային պատասխանատվության իր էական բաժինն ունեցող՝ «մահմեդական բարբարոսության համագործակցի վերածվելու», «հարյուր հազար հայերի մորթել թուլլատրելու» և այդ ողբերգության «իսկական մեղավորը» դառնալու հարցում³⁶, նա, ինչպես և իր ժամանակի ֆրանսիացի մտավորականների հոծ մեծամասնությունը (Ալբեր Կամյուս, Անատոլ Լերուա-Բոլիո, Պ. Կոլլո և ուրիշներ), հանդես է եկել իբրև Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման ջատագով՝ ֆրանսիական դիվանագիտության առջև ծառացած խնդիրը սահմանափակելով լոկ Արևմտյան Հայաստանում արմատական բարենորոգումների անցկացմանն ուղղված վճռական քայլերի իրականացմամբ:

Դեռ ավելին. ելնելով Ֆրանսիայի ռազմաքաղաքական շահերից, ինչպես նաև Եվրոպայում ուժերի հավասարակշռությունն ամսասան պահելու դիտավորությամբ՝ հայր Ծարմետանը համոզումնք է հայտնել առ այն, որ թուրքերի կողմից գործադրվող բռնություններից հայերին սատարելու հետ մեկտեղ Ֆրանսիան պարտավոր է միաժամանակ հանդես գալ թուրքերի հովանավորի դերում դիմակայելով Օսմանյան կայսրության նկատմամբ եվրոպական տերությունների ոտնձգությունների³⁷: Նման դիրքորոշումը միանգամայն հասկանալի է, քանզի Օսմանյան կայսրության տրոհումը, որը կարող էր հանգեցնել եվրոպական տերություններից մեկի դիրքերի շեշտակի ամրապնդմանը Փոքր Ասիայում, անհարիր էր Ֆրանսիայի ավանդական արտաքին քաղաքականությանը:

Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ հայր Ֆելիքս Ծարմետանն, ինչպես տեսնում ենք, մեծ լուսն է ներդրել համիդյան կոտորածների անկողմնակալ պատկերը ֆրանսիական և եվրոպական հասարակայնությանը ներկայացնելու ասպարեզում: Նրա թեև համեստ, բայց գործնական ջանքերի շնորհիվ կործանումից հիրավի փրկվել են բազմաթիվ արևմտահայեր: Ուստի, ամփոփելով, ցանկանում ենք մեր կատարյալ համաձայնությունը հայտնել Բարոյական գիտությունների ակադեմիայի անդամ (1887 թ.) Անատոլ Լերուա-Բոլիոյի հետ, որը նկատի ունենալով հայր Ծարմետանի բազմաբնույթ գործունեության նշանակությունը, իրավամբ նշել է. «Թե՛ այս փաստաթղթերը հրապարակելով, թե՛ ասիական բարբարոսության զոհերի օգտին միջոցառումներ կազմակերպելով, հայր Ծարմետանը, Արևելքի դպրոցների բարեգործական ընկերությունը, մեր միսիոներներն առհասարակ, կարևոր ծառայություն են մատուցել ոչ միայն Հայաստանի քրիստոնյաներին, այլ Եվրոպային, Ֆրանսիային, քաղաքակրթությանը»³⁸:

³⁶ P[ère] F[elix] Charmetant, Martyrologe arménien, p. 96.

³⁷ F[elix] Charmetant, Le Livre jaune et la question d'Orient, p. 8, 13, 14.

³⁸ Les Arméniens et la question arménienne. Conférence faite par M[onsieur] Anatole Leroy-Beaulieu, membre de l'Institut à l'Hôtel des Sociétés savantes le 9 juin 1896, Paris, 1896, p. 30.